

HET VOORSPEL TOT HET BELEG VAN OOSTENDE:

Politieke en militaire rol en betekenis van Oostende tijdens de 2^e helft van de 16^e eeuw (deel 2)

door Roger JANSOONE

VAN OPGANG NAAR AFGANG

De jaren onmiddellijk na de dood van hertog Karel de Stoute (1477) waren voor Vlaanderen een periode van grote politieke wanorde, waaruit “a contrario” bleek hoezeer het door de hertogen van Bourgondië ingesteld centraal gezag was beginnen te beantwoorden aan een ware politieke en economische noodzaak. Dit gold allicht nog meer voor de zeevisserij en de koopvaardij, in troebele tijden gemakkelijke doelwitten voor rovers, kapers en vrijbuiters. Zonder enige aansporing van de (trouwens machteloze) centrale overheid bleken de Staten van Vlaanderen, Holland en Zeeland zelfs over te gaan tot een nauwe en bijgevolg succesrijke samenwerking op maritiem vlak. Vreemd genoeg kwam hierdoor voor het eerst (en dan nog in “Benelux-verband avant la lettre”) een vorm van nationale oorlogsvloot tot stand ... zonder ingrijpen van de nationale overheid. Deze vloot was uiteraard vooral defensief ingesteld (konvooibegeleiding van haringbuizen en koopvaardij schepen, bewaking van kusten en havens, e.d.) maar werd (het gezegde indachtig “de beste verdediging is de aanval”) soms ook ingezet voor aanvalsoperaties, vooral tegen Franse havens en Franse scheepeskaders.

Voor onze vissers en zeelieden was dit natuurlijk zeer goed en wel, doch door de centrale overheid, in casu Maximiliaan van Oostenrijk (gehuwd met Maria van Bourgondië, dochter van Karel de Stoute), werden deze ontwikkelingen met toenemende verontrusting bekeken, des te meer daar die samenwerking mede in de hand werd gewerkt door anti-Bourgondische en separatistische neigingen die na de dood van Karel de Stoute weer aan bod kwamen. Vandaar dan ook dat in 1485 voor het eerst een “Amiral de la mer” werd benoemd, met Sluis als thuishaven, ... een ongelukkige benoeming, want kort hierop in 1488 werd uitgerekend deze admiraal (Filips van Kleef) de leider van de Vlaamse opstand tegen Maximiliaan. Typisch was ook (maar vooralsnog eveneens een slag in het water) het uitvaardigen van de “Ordonnantie op de Admiraliteit” in 1488, met het oog op het invoeren van een bestendige organisatie voor alle maritieme kwesties in de toenmalige Nederlanden. Deze eerste vormen van maritieme organisatie, hoe kwetsbaar ook in het aanvangsstadium, zouden op termijn de basis vormen voor het ontstaan van een officieel Staatszeewezen en van een nationale marine.

Na het beëindigen van de Vlaamse opstand in 1492, gevolgd door herstel van de handel met Engeland in 1496 en een vermindering van de spanningen met Frankrijk, kwam de Vlaamse visserij tot grote bloei, een bloei die – overigens zonder enig onderling verband - samenviel met de snelle opkomst van de haven van Antwerpen en de teloorgang van de haven van Brugge. Die bloei was ook in grote mate het gevolg van het voortduren, in de noordelijke Nederlanden, van het verzet tegen de Habsburgers, waardoor productie en commercialisatie van vis en visserijproducten zich gingen concentreren in het veel rustiger Vlaanderen.

Onder het bewind van Keizer Karel kende onze visserij ongetwijfeld een welvaart zonder voorgaande. Ter illustratie : het totaal omzetcijfer van de in Oostende aangelande vis liep op van 31.282 pond in 1492 tot zo maar liefst 304.477 pond in 1580, dus gewoon een vertienvoudiging, terwijl het aantal “weerden” (reders) opklom van 16 in 1450 tot 51 in 1577. In die tijd begon Oostende ook een zekere faam te genieten voor de kwaliteit van de vis (die vraag naar kwaliteit – een nieuw fenomeen – was trouwens de uiting en het bewijs van de toenemende “inburgering” van zeevis in de eetcultuur van de hogere standen). Het was zelfs zo, dat “Oostendsche visch” een kwaliteitsbegrip werd dat borg stond voor een vlotte afzet en een goede prijs. Geen wonder dan ook dat het Oostendse haringmerk werd nagemaakt, vooral toen Oostende hofleverancier werd van

Keizer Karel (die zelfs, wanneer hij in Spanje verbleef, speciaal uit Oostende verduurzaamde vis liet overbrengen). Het kwaliteitstoezicht werd uitgeoefend door daartoe officieel aangestelde "warrandeerders", en dit was in de voedselsector alleszins een historisch precedent dat zelfs nu nog zeer modern lijkt te zijn.

De steeds terugkerende oorlogen tussen Keizer Karel en de koning van Frankrijk hadden echter tot gevolg dat de plaag van zeeroverij en kaapvaart vrij regelmatig grote schade toebrengt aan de vissersvloot. Vanzelfsprekend bleek hier andermaal het belang en de noodzaak van een eigen marine voor visserijwacht en konvoobegeleiding. De basis, hiervoor gelegd door zijn voorgangers, heeft Keizer Karel zeer goed weten uit te bouwen, en dit vooral dank zij twee zeer bekwame medewerkers die elkaar uitstekend aanvulden, met name (als man achter de schermen) de superintendant Cornelis de Schepper, lid van de Geheime Raad van de keizer en een echte specialist in maritieme zaken, en anderzijds de vlootvoogd Geraard Van Meeckeren, destijds een bijna legendarische figuur (ook tot ver over onze grenzen) maar die, merkwaardig genoeg, volslagen onbekend is in onze vaderlandse (officiële) geschiedenis.

De bloei van de zeevisserij in de 16^e eeuw (en meteen dan ook de welvaart van Oostende) was duidelijk enkel mogelijk dank zij een zeer doeltreffende bescherming van overheidswege tegen zeeroverij en kaapvaart. Zodra die bescherming wegviel, begon al vlug de teloorgang in te treden van deze bloeiende bedrijfstak. Bovendien dook vanaf 1566 het spook op van de godsdienstoorlogen en van de opstand tegen Spanje, waardoor de economische betekenis van Oostende de plaats zou moeten ruimen voor een militaire en politieke rol en betekenis ...

OOSTENDE IN DE KERING

Het wegvallen van die maritieme bescherming was vooreerst het gevolg van onderlinge verdeeldheid en naijver tussen de havensteden die deze bescherming moesten financieren en in stand houden. De nieuwe koning Filips II (die in 1555 zijn vader Keizer Karel was opgevolgd, doch enkel als koning van Spanje) was niet ertoe bereid om deze leemte op te vullen, ook niet wanneer vanaf 1558 de toestand snel begon te verslechteren na de dood van de Engelse koningin "Bloody" Mary Tudor (gehuwd met Filips II) en haar vervanging door de sluwe, ambitieuze en intelligente koningin Elisabeth I, een flamboyante figuur die tot op heden voortleeft in allerlei boeken, films en TV-series. Deze Queen was voor haar tegenstanders een zeer gevaarlijke vrouw. Zij had het vooral gemunt op het breken van de alles overheersende macht van Spanje in Noord-Europa, en hiervoor waren alle middelen goed. Uiteraard wou zij vooreerst de Spaanse bedreiging voor haar eigen land afwenden, maar op termijn zag zij Engeland ook als concurrent van Spanje in de Nieuwe Wereld, het Eldorado van goud en zilver. In dat opzicht mag zij beschouwd worden als de grondlegger van het toekomstige British Empire. In de Engelse buitenlandse politiek (eeuwenlang gekenmerkt door de strijd met Frankrijk) was dit een belangrijke verschuiving, waardoor de ontwikkeling van de "Royal Navy" voorrang kreeg op het klassieke landleger dat nochtans op het continent heel wat faam had verworven door het behalen van schitterende overwinningen op het Franse ridderleger (Azincourt, Crécy, e.a.). Die opbouw van een eigen marine was echter een zeer dure zaak en dus niet voor een nabije toekomst. Bijgevolg deed zij een beroep op kapers en liet zij oogluikend toe dat Engelse zeerovers lelijk huis hielden in de koopvaardij en de vissersvloot van Spanje en van Spaanse bondgenoten. Tot die Spaanse bondgenoten behoorden uiteraard de Spaanse Nederlanden (territoriaal behoorden zij zelfs tot Spanje) en voor onze vissers en zeelieden was dit een zware klap die gaandeweg alle maritieme bedrijvigheid onmogelijk maakte.

Doch waarom hield koning Filips II zich hierbij afzijdig? Was het uit gebrek aan maritieme belangstelling? Historici zijn het hierover met elkaar oneens, maar het feit dat de hertog van Alva,

Spaanse landvoogd in de Nederlanden en dus handelend op instructies uit Madrid, persoonlijk voortdurend grootscheepse pogingen ondernam om een oorlogsvloot uit te bouwen, lijkt er toch op te wijzen dat de koning een maritiem beleid in de Nederlanden wou voeren. Dat beleid was weliswaar enkel defensief ingesteld, gericht tegen aanvallen vanuit Engeland en Frankrijk (het offensief beleid werd via de Spaanse Armada gevoerd vanuit Spaanse havens). Maar wegens geldgebrek bleef het bij vergeefse plannen en pogingen.

De Visser. 95
*Ghy al, die swemd, in's weetels Stroomen,
i'Groot Visnet kund ghy niet ontkoomen.*

*Gelyk een Visnet aan de Strand,
Soo, secht de Wysheid, sal't ook weesen,
Wanneer des grooten Vissers hand,
Den Vangst der Mensen uit sal leesen;
Het goede in het heemels Vat,
En't quaade in een leelyk Gat.*

“De Visser”, ets uit “Het menselyk bedryf” van J. Luiken, Amsterdam 1694

Men kan zich afvragen: “Geldgebrek? Hoezo? Spijts al dat goud en zilver uit de Nieuwe Wereld?”. Het lijkt bijna ongelooflijk, maar in werkelijkheid stond Spanje voortdurend op de rand van het bankroet, een land dat nochtans continu een stroom van goud en zilver binnenrijfde vanuit de kolonies. De nare werkelijkheid was evenwel dat Spanje tijdens de vrij lange regering van Filips II welgeteld één jaar vrede heeft gekend en voor de rest niets dan oorlog, en dan nog oorlog op (vaak

tegelijkertijd) verschillende fronten: Engeland, Frankrijk, het Ottomaanse Rijk, de opstand in de Nederlanden, Moors oproer in Andalusië, onrust in de koloniën, boekaniers en piraten alom, problemen met Portugal, ... Alleen al de eindeloze oorlog in de Nederlanden was financieel een zeer zware dobber (het was als het ware “water naar de zee dragen”). Zoals eerder vermeld, was de manier van oorlogvoering totaal veranderd ... en vooral aanzienlijk duurder geworden. Oorlog tegelijkertijd op verschillende fronten voeren werd bijgevolg onbetaalbaar, zeker wanneer het een straatje zonder einde dreigde te worden. Spanje (en ook de rest van Europa) kende overigens voor het eerst “inflatie” (een economisch begrip dat toen nog niet gekend was maar niettemin zeer reëel!) want omdat de productie van goederen en diensten geen gelijke tred kon houden met de aanzwellende vraag (voortgedreven door het fel gestegen in omloop brengen van goud en zilver), ontstond het sedertdien klassieke onevenwicht tussen beide stromen in de “bloedsomloop” van de economie. Maar dit had men toen nog niet in de gaten omdat er van “economie” als wetenschap nog geen sprake was (terwijl velen zich zelfs tot op vandaag vertwijfeld afvragen of economie intussen al dan niet een wetenschap geworden is ...).

OOSTENDE WORDT EEN VESTINGSTAD

Het jaar 1580 lijkt voor Oostende een scharnierjaar te zijn geweest. Bedrijfseconomisch was de afgang reeds enkele jaren een veeleer structureel probleem dat zich echter nog niet direct vertaalde in verminderde bedrijfsinkomsten voor de zeevisserij (de sector van overwegende betekenis voor Oostende). De verklaring hiervoor ligt in het feit dat de verminderde aanvoer (ingevolge de plaag van zeeroverij en kaapvaart en het wegvallen van de konvooibegeleiding) ruim gecompenseerd werd door de stijging van de visprijzen, het gevolg van de beroerde toestand op het Vlaamse platteland en de hieruit voortvloeiende voedselschaarste. Maar het spreekt vanzelf dat dit slechts uitstel van executie was. Want onvermijdelijk zou ook Oostende in de greep komen van de “godsdienstoorlog” in de Nederlanden.

Een verre aanleiding hiertoe was het (voor de Spaanse schatkist) rampjaar 1575. In de herfst van dat jaar besloot koning Filips II alle betalingen aan zijn vele schuldeisers stop te zetten. Of met andere woorden: dit was een Staatsbankroet! (er waren toen nog geen banken die de eerste schok mochten opvangen, zodat de Staat, die omzeggens zijn eigen bankier was, onmiddellijk in de vuurlijn kwam te liggen). De gevolgen waren voorspelbaar en lieten niet lang op zich wachten. Die gevolgen waren niet alleen economisch maar vooral ook van militaire en politieke aard. Het Spaanse leger, waarvan sommige regimenten al sedert jaren geen soldij meer hadden gekregen, sloeg overal aan het muiten en plunderen, met doodslag, brandstichting en verkrachtingen. Tot overmaat van ramp stierf op 5 maart 1576 de Spaanse landvoogd in de Nederlanden, don Luis de Requesens, de opvolger van de hertog van Alva, en zijn dood schiep in deze noodsituatie een machtsvacuüm. Zelfs Antwerpen viel nu ten prooi van de Spaanse muiters (Spaanse furie te Antwerpen op 4 november 1576). De Raad van State, één van de drie bestuursorganen die Keizer Karel had gecreëerd, poogde dit vacuüm op te vullen maar slaagde hierin slechts ten dele. De Raad van State bestempelde de Spaanse muiters als “staatsvijanden” maar de burgerwachten die tegen de Spaanse roversbenden werden ingeschakeld, waren niet opgewassen tegen dit woest en moordzuchtig soldateska. Bijgevolg steeg de verwarring ten top ... en dat was natuurlijk een buitenkansje voor Willem van Oranje die nu een unieke gelegenheid zag om de krijgskansen te doen keren in zijn voordeel. Hij zocht vooreerst toenadering tot de Staten van Brabant, die overigens reeds van bij het begin van de crisis de bijeenroeping van een Staten-Generaal hadden geëist, een eis waarop door de Spaansgezinde Raad van State niet was ingegaan omdat dit duidelijk in de kaart zou spelen van Willem van Oranje. Doch op 4 september 1576 werden de leden van de Raad van State aangehouden, waarna de zeventien provincies samenkwamen in Gent en er op 8 november 1576 de “Pacifcatie van Gent” sloten, waardoor diplomatiek, militair en politiek een einde zou moeten komen aan de reeds tien jaar aanslepende oorlog in de Nederlanden. De Spaanse troepen moesten de Nederlanden ten spoedigste verlaten, en de kwestie van de godsdienstvrijheid

en de religieuze verdraagzaamheid zou worden geregeld bij een eerstvolgende bijeenkomst van de Staten-Generaal. Voor Willem van Oranje leek nu het uur te zijn geslagen om de Nederlanden volledig onder zijn banier te verenigen.

Maar die Pacificatie van Gent had slechts één uitgangspunt en basis, namelijk de gemeenschappelijke weerzin en haat tegen het Spaanse soldateska. Voor het overige liepen de belangen, meningen en opties nogal ver uiteen, en de nieuwe Spaanse landvoogd don Juan van Oostenrijk (een halfbroer van koning Filips II), wist hiervan handig gebruik te maken. Hij poogde eerst wat te bereiken via aftastende onderhandelingen, maar toen dit op een sisser uitliep, ging hij over tot de aanval, eerst door de verovering van Namen en vervolgens door op te rukken naar Antwerpen. Hiermee sloeg hij al meteen een flinke bres in de wankele Pacificatie. Onrechtstreeks werd hij hierin goed geholpen door radicale calvinisten die, onder aanvoering van fanatieke predikanten, in de steden een “civitas Dei”, een soort van theocratie, wilden stichten, waarbij het katholiek deel van de bevolking het zwaar te verduren kreeg. Vooral uit schrik voor die calvinistische stadsregeringen sloten Henegouwen, Artesië en een deel van Vlaanderen in 1579 de Unie van Atrecht die opnieuw streefde naar aansluiting bij Spanje. In reactie hierop sloten de andere gewesten de Unie van Utrecht, wat in 1581 zou gevolgd worden door het uitvaardigen van het “Placcaet van Verlatinghe”, het definitief afzweren van elke vorm van gehoorzaamheid en trouw aan de koning van Spanje.

Intussen was don Juan reeds gestorven op 1 oktober 1578. Hij werd opgevolgd door Alexander Farnese, zoon van Margareta van Parma. Deze sluwe Italiaan wist, desnoods door omkoperij, heel wat steden en edellieden weer in het Spaanse kamp te krijgen. Het dient gezegd dat hij over ruime fondsen beschikte want de geldkraan in Madrid was terug open gegaan. Wie niet goedschiks naar hem wilde overlopen, werd dan maar met zachte of harde dwang terug in het gareel gebracht, met als bekroning de val van Antwerpen op 17 augustus 1585. Zowel in militair als in politiek en diplomatiek opzicht was Farnese ongetwijfeld een zeer markante persoon die, indien de koning hem de vrije hand had gelaten, de Spaanse Nederlanden wellicht weer volledig onder de Spaanse kroon had kunnen verenigen.

De val van Antwerpen was weliswaar een bekroning ... maar geen sluitstuk, want er bleef in Vlaanderen nog één bolwerk in handen van de rebellen, namelijk Oostende. Met de hem eigen vooruitziende blik had Willem van Oranje deze stad reeds vanaf 1580 laten omringen door een netwerk van wallen en verschaningen. Die werken verliepen in een spoedtempo dank zij de mogelijkheid van plaatselijke financiering uit fiscale opbrengsten van de meerwaarde op de gestegen visprijzen. Indien Willem van Oranje dit grotendeels had moeten financieren met geld uit het noorden, dan zou er van een en ander allicht niet veel in huis gekomen zijn. Hij werd immers fel gehandicapt door het feit dat de noordelijke provincies, intern zelf verdeeld en zelfzuchtig, weinig of geen belangstelling hadden voor wat er zich in het diepe zuiden afspeelde. Ryhove, leider van de Gentse calvinistische republiek, richtte dan ook bittere verwijten naar het noorden, eraan schamper toevoegend “Als sich ghebuers huys gebrant is, soo warme men sich aen die coolen”, waarmee hij bedoelde dat Holland en Zeeland hadden kunnen gebruik maken van de economische en maatschappelijke ontredde in het zuiden om hun eigen handel en bedrijfsleven weer op gang te brengen. Dat getuigde uiteraard van enorme kortzichtigheid want zodra de zuidelijke steden en gewesten weer in Spaanse handen waren, kwam nu ook het noorden aan de beurt. Tot overmaat van ramp werd op 10 juli 1584 Willem van Oranje vermoord, waardoor de noordelijke provincies beroofd werden van het laatste beetje gezag en leiderschap dat er nog overbleef. Volledig omsingeld door de troepen van Farnese, richtten zij zich in hun wanhoop tot koningin Elisabeth I van Engeland en tot koning Hendrik III van Frankrijk, waarbij zij zelfs de soevereiniteit over hun provincies aanboden. De koning van Frankrijk verkeerde niet in een positie om hierop in te gaan, doch Elisabeth I waagde het erop de uitdaging te aanvaarden. Openlijke militaire steun verlenen aan de opstandelingen, betekende dan wel regelrechte oorlog met Spanje. Er werden Engelse

garnizoenen gelegd in Vlissingen en in de nabijgelegen forten Rammekens en Den Briel, doch niet in Oostende omdat de prioriteit in eerste instantie ging naar het afsluiten van de Scheldemonding, of, met andere woorden, van Antwerpen.

Vissende haringbuizen met konvooibegeleiding (gouache R. Jansoone)

IN ENGELS VAARWATER

De aanvoerder van dit Engels expeditiekorps (en meteen de feitelijke landvoogd van de noordelijke provincies) was Robert Dudley, graaf van Leicester, een vertrouweling van Elisabeth I. Doch behalve het feit dat hij goed kon opschieten met de koningin, ontbrak het hem aan alle kwaliteiten die hij in zijn nieuwe en complexe functie nodig had. Uiteraard was hij tevens niet vertrouwd met de zeer bijzondere en weinig doorzichtige verhoudingen in de Nederlanden. Zeer tot zijn opluchting werd hij reeds in 1587 teruggeroepen naar Engeland om er de leiding op zich te nemen van de "Home Guard" die Engeland zou moeten verdedigen tegen een dreigende invasie vanuit Spanje via de "onoverwinnelijke Armada".

Intussen had de drieste en verregaande Engelse kaapvaart en zeeroverij tegen Spaanse schepen de Oostendse koopvaardij en zeevisserij weer wat soelaas gegeven, des te meer daar Oostende nu tot het Engelse kamp behoorde. De troepen van Farnese schonken overigens geen aandacht aan

Oostende omdat zij, volgens het Spaanse aanvalsplan, zouden moeten deelnemen aan de invasie in Engeland zodra de Armada het Kanaal zou bereiken en contact zou leggen met het leger van Farnese. Het liep echter allemaal heel anders uit : de “invencible Armada” ging ten onder in zware stormen en in zeegevechten met de Royal Navy, terwijl de landingstroepen van Farnese niet verder raakten dan de monding van de Schelde.

Doch het gevolg van een en ander was dat Farnese nu opnieuw zijn aandacht kon toespitsen op Oostende en op de opstandige provincies in het noorden, en hij beschikte hiervoor over een zeer sterke troepenmacht. Hij had er dus goede hoop in dat hij nu snel de klus zou klaren en die hoop was zeker gewettigd. Doch Oostende en het noorden werden op de valreep gered door onverwachte gebeurtenissen in Frankrijk. Door de moord op de Franse koning Hendrik III op 2 augustus 1589 kwam de Franse kroon rechtmatig toe aan Hendrik van Navarra, de leider van de Franse protestanten. Koning Filips II zag onmiddellijk het gevaar van een drievoudig tegen hem gericht protestants verbond van Engeland, Frankrijk en de afgescheurde Nederlandse provincies. Bijgevolg kreeg Farnese het bevel, onmiddellijk de strijd aan te binden met Hendrik van Navarra. Tot zijn dood in 1592 bleef Farnese met wisselend succes strijd voeren in Frankrijk, dus ver van Oostende en van Holland en Zeeland.

Eigenlijk hebben die afgescheurde noordelijke provincies ongelooflijk veel geluk gehad, want zij werden al die jaren geconfronteerd met Spanje dat in die tijd het machtigste land ter wereld was, met een imperium “waarin de zon nooit onder ging”. Terwijl Spanje voortdurend moest afrekenen met pech en tegenslag, bereikte het Noorden intussen een vrij grote interne stabiliteit en eenheid, de grondslag voor het ontstaan van de Republiek der Verenigde Provincies, iets wat kort voordien nog ondenkbaar zou geweest zijn. Dit was het werk van slechts één man : Johan van Oldenbarnevelt, Raadspensionaris van de Staten van Holland en Zeeland. Hij wist de vele middelpuntvliedende krachten te neutraliseren en tevens een door Holland gedomineerde Nederlandse statenbond samen te stellen. Voorts lag hij aan de basis van de reorganisatie van het Staatse leger, voortaan ook gericht op offensieve operaties en expedities (zoals naar Oostende). Dit leger werd gefinancierd door de opbrengsten van de snel groeiende handel en van de economische expansie, mede dank zij de immigratie van een groot aantal protestantse Vlamingen, merendeels geschoolde ambachtslieden en zakenmensen. Dit leger werd toevertrouwd aan prins Maurits van Nassau, een zoon uit het tweede huwelijk van Willem van Oranje, Stadhouder van Holland en Zeeland, een echt militair genie die het Staatse leger omtoverde tot het best gedrilde, best geoefende en modernste leger van Europa. De vruchten hiervan zouden enkele jaren later ten volle geplukt worden tijdens het langdurig beleg van Oostende.

(wordt vervolgd)

ILLUSTRATIES :

- Vissende haringbuizen met konvooibegeleiding (gouache, R. Jansoone)
- De Visser, ets uit “Het menselyk bedryf”, J. Luiken, 1694